

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

УДК 821.161.3:398.33

А.Ю. Лозка,
кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры тэорыі і методыкі выкладання мастацтва БДПУ

КРЫТЭРЫІ ІДЭНТЫФІКАЦЫІ КАЛЯНДАРНЫХ СТЫЛЯЎ У БЕЛАРУСКІМ ФАЛЬКЛОРЫ

Стыль па вызначэнні А.М. Сакалова, – «не з’яўляецца манаполіяй якой-небудзь навукі» і ён шматзначная катэгорыя [1, с. 3]. У нашым артыкуле мы не маем намер разглядаць стылі, якія прапаноўваліся інтэрпрэтаваць па прынцыпах «аналізу паэтыкі і вобразнасці», «адчування і ўяўлення», «адзінства зместу і формы», «гендарнага фактару» [2, с. 538–540], а стылі летазлічэння, пад якімі «маецца на ўвазе вызначэнне пачатку года» [3, с. 106] і якія ярка і рознабакова адлюстраваліся ў беларускім фальклоры.

Пытанне каляндарных стыляў мала вывучанае не толькі ў беларускай гісторыі, але і ва ўсходнеславянскай. Не ўсе стылі нават згадваюцца ў нешматлікіх дапаможніках па храналогіі – вучэнні аб часе і яго вылічэнні. А калі і згадваюцца, то толькі ў агульным кантэксце, без ідэнтыфікацыі шматлікіх летапісаў, панавання да- і хрысціянскіх летазлічэнняў у асобных рэгіёнах, этнічных, княжаскіх і іншых землях. Агульнавядомы толькі стары і новы стылі, што адпаведна звязаны з юліянскім і грыгарыянскім календарамі, розніца паміж якімі ў XX і XXI стагоддзях – 13 дзён, а з 2100 па 2200 гады будзе 14.

У еўрапейскай літаратуры звычайна згадваецца шэсць асноўных каляндарных стыляў, якімі карысталіся ў розны гістарычны час народы Еўропы, пачынаючы новы год з 25 снежня, 1 студзеня, 1 сакавіка, 25 сакавіка, Пасхі і 1 верасня [3, с. 395]. Іх адпаведна называюць – раждзественскі, студзеньскі, сакавіцкі, благавешчанскі, пасхальны і вераснёўскі, умоўна назавём іх афіцыйнымі. Звернем увагу на «пасхальны», прынцыпова не надаючы яму народны тэрмін «велікодны». Царкоўнае святкаванне Пасхі («рухомае»), прынятае на Нікейскім саборы, адзначаецца з 525 г. Язычнікае святкаванне, якое, па меркаванні асобных

даследчыкаў, магло прыпадаць на дзень веснавога раўнадзенства ці блізка ля яго, будзем адносіць да велікоднага (неафіцыйнага) стылю.

Асобныя згадкі пра рознае навагоддзе і адлюстраванне яго ў фальклоры знаходзяцца ў работах Я. Карскага, Д. Зяленіна, сучасных даследчыкаў – Л. Салавей, С. Талстой, Т. Шамякінай, Я. Крука, А. Катовіч і інш. Упершыню тэрмін «каляндарны стиль» (не адносна да новага і старога) у фалькларыстыку быў уведзены ў 2003 г. [4] і затым намі ў шэрагу артыкулаў і манаграфіі [5] былі вызначаны каляндарна-фальклорныя стылі. Засталіся не асветленымі спосабы іх вызначэння, крытэрыі ідэнтыфікацыі. Таму асноўнай мэтай дадзенай работы з’яўляецца вызначэнне паняцця каляндарна-фальклорнага стылю і яго характэрных рыс у вусна-паэтычнай творчасці беларусаў. Тэматыка і мэта работы ўяўляюцца актуальнымі з-за іх недаследаванасці і значнасці як для фалькларыстыкі, так і для храналогіі, гісторыі.

Каляндарныя стылі маглі быць распаўсюджаны ў пэўных рэгіёнах і знайсці адлюстраванне ў фальклоры (глыбокае ці толькі зародкавае), а маглі і не праявіцца зусім у народнай культуры, гледзячы які час (працяглы ці кароткі) быў адведзены лёсам на фарміраванне традыцыі. У дадзеным выпадку варта адрозніваць каляндарныя стылі (афіцыйныя і неафіцыйныя) ад каляндарна-фальклорных.

Пад **каляндарна-фальклорным стылем** неабходна разумець вызначэнне асноўнага свята года ў пэўным рэгіёне і гістарычным перыядзе, якое сфарміравала адпаведны паэтычна-абрадавы і магічна-міфалагічны комплексы, што захавалася ў памяці народа ці пісьмова зафіксаваны; гэта спосаб летазлічэння, які звязаны з асноўнай храналагічнай кропкай, ад якой

пачыналі мясцовае лічэнне дзён і «летаў», што інтэрпрэтавалася як Навагоддзе / Навалецце.

Унікальную магчымасць даведацца, калі пачынаўся новы год на беларускіх землях, нам даюць велікодныя песні, у якіх падаецца земляробчы каляндар селяніна і прама гаворыцца, «катораму святцу ўперад стаці». Звычайна гэта вырашае сам Бог, іншы раз яму дапамагаюць «служкі», якім найбольшая ўвага надаецца (Юры, Пятро, Мікола, Ілля): «Сам Бог сядзіць // Каля яго // Служкі яго // Шыкуюцца, // Рахуюцца, // Катораму святцу // Упярод стаці. // Першае свята – // Новае лета...» [6, с. 167]. У паэтычным пераліку святаў захоўваецца храналогія складнікаў календара, усіх этапаў земляробчых работ і адпачынкаў.

Падобныя народныя творы вылучаюцца сваімі характэрнымі рысамі, **стылёва вызначальнымі**. У валачобных песнях на пачатку прысутнічаюць **выразы, тыпу «Катораму святцу наперад пайсці?»** («Каму ўперад на работку выходзіць», «Катораму з іх наперадзе стаць», «Яны святца падрад ставяць» і т. п.), а таксама **«Перша свята – нова лета»** («Перша свята – божа лета», «Святое Раждзяство напярод пайшло» і г. д.). У заключнай частцы велікодных песень часцей сустракаюцца таксама **характэрныя маркеры**, якія недвухсэнсоўна напамінаюць пра гадавое кола свят і пачатак года / лета: **«Проціў новага лета песенька спета»** [6, с. 184; 7, с. 208; 8, с. 157]; **«Песня (Песенька) спета проці (напроці) нова лета»** [7, с. 187, 191, 198, 203, 212; 6, с. 92, 223, 225, 231, 238, 319; 8, с. 159].

У валачобнай песні «Із-пад лесу, лесу цёмнага ішла тучка валачобная...», запісанай у XIX стагоддзі, вельмі добра тлумачыцца ў канцоўцы, што пад «новым летам» неабходна разумець новы год, які пачынаўся вясною: **«Песня спета проціў лета, // Проціў лета, лета цёплага, // Проціў году, году новага, // Проціў вясны, вясны краснае...»** [6, с. 58], а ў іншых тэкстах канкрэтызуецца свята: «А ў нядзелю паранечку...», запісанай у Карэліцкім раёне, **«Песня спета проціў лета, // Проціў лета ўрадлівага, // Проціў года шчаслівага, // Проціў Юр'я на здароўе»** [6, с. 89]; «Добры вечар, пане арандару!» (в. Скрэндзевічы, Слонімскі пав.) – **«Песня спета проціў лета, // Проціў лета, проціў Юр'я»** [6, с. 237].

Выразы «новы год», «новае лета», «новы рок» у адпаведным вербальным кантэксце адлюстроўваюць рысы асноўнага святкавання. «На новае лета // Хай родзіць жыта. // Шчодры вечар, багаты вечар!» [7, с. 156] – апавядаецца ў каляднай (шчадроўнай) паэзіі.

У іншых стылевызначальных творах пра пачатак года / лета можа быць іншая **паз-**

тычная формульнасць, якая раскрывае ў сваім змесце асноўны пункт у гадавым колабегу дзён, ад якога пачыналі каляндарнае лічэнне нашы продкі. «Разаўём вянкi на святкі, // На гадавыя празднічкі» [7, с. 285] – у сёмушняй; «А на Купалу // Рана сонца йграла,... // На добрыя годы» [7, с. 303], «Ой, рана на Івана, // Кругом, кругом сонца ходзе – // Недзе сонцу станавіцца» [7, с. 339] – у купальскай паэзіі.

Маркеры, што **абазначаюць першы́нство**, характэрны многім фальклорным стылям: раждзественскаму – **«Первы празнічак – святое Раждство»** (с. Шумарава, Мглінскі п.), затым паэтычна прадстаўлены малы шэраг хранонімаў – Васілле і Хрышчэнне [7, с. 130]; велікоднаму – **«Первое свято – Велік Хрыстоў дзень»**, у лічбавым пераліку шэсць хранонімаў – Юрый-Ягорый, Мікола, Узнясенне, Пётар, Ілья-прарок (Пскоўская губ.) [9, с. 266–267]; юраўскаму – **«Першы празнік – Ягор-храбёр»**, затым – Мікола, Ілля (Панікоўская вол., Бельскі пав, Смаленская вобл.) [8, с. 59]; **«Першы празнік – свята Юра»**, затым – Мікалай, Андрэй, Ілля (Докшыцкі р., Віцебская вобл.) [8, с. 189]. Часам гадавы шэраг хранонімаў пачынае ў валачобных песнях проста адпаведнае навагодняе свята: «Блажавешчанне, // Жыта парушаіць...», далей у шэрагу – Вербніца, Пасха, Радаўніца, Юр'е і інш. (в. Каханавічы, Верхнядзвінскі р.) [6, с. 173]. Гэта найбольш характэрна замовам (толькі ў першым прыкладзе чамусьці парушана храналогія) – «Святое Блажавешчанне, святое Хрышчэнне, бацюшка-цудатворац, Дух, Тройца, Купала Іван...» (в. Лялеўшына, Гарадоцкі р.) [10, с. 311]; «Святы Светлы дзянёчак, стань на помач! Святы Мікола,...! Святая Пяцінка, ...» (Гарадоцкі павет) [10, с. 310–311] і духоўных вершах – «Первая пятніца да перад святым постом...», затым – перад Блажавешчаннем, Паскай, Вазнясеннем, Тройцай і г. д. [11, с. 111].

Жанры, якія зарадзіліся ў дахрысціянскі перыяд, асабліва не вылучаюцца шматлікасцю хранонімаў. Пранікненне ў тэксты назваў фалькларызаваных свят і прысвяткаў трэба адносіць да пазнейшага перыяду. Да прыкладу можна прывесці купальскія прыпеўкі, якія далучыліся пазней ў святочны рэпертуар: **«Прыйшоў Пятрок – адарваў лісток, // Прыйшла Ілля – адарвала два, // Прыйшоў Спас – усяму час, // Прыйшла Прачыста – у полі чыста»** (Магілёўская губ.), **«Прыйшоў Пятрок – апаў лісток, // Прыйшла Ілля – апала два, // Прыйшоў Барыс – усё пагрыз, // Прыйшоў Міхал – усіх з поля паспіхаў»** (в. Малая Кракотка, Слонімскі р.) [12, с. 367]. У сёмушняй абрадавай песеннасці **стылёвымі ідэнтыфіката-**

рамі з'яўляюцца характэрныя выразы: «заўём вянкi ды на ўсе сьвяткі». У наступным творы, як і ў папярэдніх купальскіх, толькі чатыры хранонімы: «Пойдзем, дзевачкі, мы ў гай гуляць. // Добры дзень, лета! (прыпеў) // У гай гуляць, вянкi завіваць. // Як заўём вянкi ды на ўсе сьвяткі, // На духоўскія, на пятроўскія. // Ой, што Дух Тройца, то субор дзеўкам, // А сьвяты Ільля, то разгон дзеўкам...» (в. Гарэнічы, Бярэзінскі р.) [13, с. 227].

Важнай адметнасцю паэтычных твораў каляндарна-стылёвага характару з'яўляецца **наяўнасць** ў іх **астральных слядоў** – вобразы сонца, месяца і зорак. У прыватнасці, яны, напрыклад, прысутнічаюць у адзіннаццаці тэкстах з трыццаці, якія прадстаўлены ў томе «Валачобныя песні» [6, с. 108–184]. Часцей валачобнікі просяць у гаспадара: «Глянь у ваконца на ўсход сонца...» [6, с. 128; 7, с. 201] або «Сядзь пад акном // Напроць сонца, // Падзівіся...». Чаму менавіта на дні раўнадзенстваў і сонцастаянняў або блізкія да іх нашы далёкія продкі наглядалі за свяцілам (таксама звычай «ігры» сонца)? Чаму дзеля вывучэння ўсходу і захаду яго будавалі стоўнхенджы, што былі вядомы ў многіх краінах свету, у тым ліку і на беларускіх землях? Як вядома, у Беларусі за «іграй» сонца наглядалі на Вялікдзень, Благавешчанне, Узвіжанне, Раство, Тройцу і інш.

Заслугоўваюць тлумачэння асобныя факты, якія адлюстроўваюць **шматстылёвасць**: два, а то і тры стылі ў адным паэтычным тэксце. «Святое Раждство напярод прышло, // Святое Васіллі на новы рок...» (в. Латыголічы, Барысаўскі п.) [6, с. 109], «Святое Раждство напярод пайшло, // Святое Васіллі з Новым годам...» (в. Зазерка, Лепельскі п.) [6, с. 157], «Свято Раждзство да наперад пашло, // Наперад пашло да і з Васіллікам. // Святое Васілій – Новенькі гадок...» (в. Азярыцкая Слабада, Смалявіцкі р.) [14, с. 36]. У гэтых валачобках яўна праяўляюцца два стылі – раждзественскі і студзеньскі. А ў тэксце «Благавешчанне, // Жыта парушаіць» (в. Каханавічы, Верхнядзвінскі р.) [6, с. 173–175] шэраг хранонімаў пачынаецца ад Благавешчання (затым ідуць Вербніца, Пасха, Радаўніца, Юр'е...). Васямнаццаты хранонім зноў напамінае аб навагоддзі: «Свято Раждство // З Калядой ходзіць, // А Новы год устрчаюць...».

Вуснапаэтычная творчасць, несумненна, носіць традыцыйны характар і выконвае функцыю **паэтычнай кансервацыі** гістарычных фактаў. Аднак і традыцыі ў сувязі з важнымі грамадскімі зменамі падвяргаюцца **эвалюцыйным трансфармацыям**, кансервуючы асобныя рэшткі-атавізмы. У дадзеных выпад-

ках і знайшлі адлюстраванне сляды замены ці накладання раждзественскага і благавешчанскага стыляў на студзеньскі.

Да падобнага прыкладу можна аднесці тэкст «Гаспадарочак, добры паночак...» (в. Навіны, Лепельскі р.). На пачатку ўжо вядомая формула «Свято Раждзство напярод пайшло // Свято Васіллі во з Новым годам...» і новая страфа ў тым жа тэксце «Сьвяты Еўдакей – веснавы святка, // Веснавы святка – пераступ года. // Пераступілі ў яго слядочкі, // У яго слядочкі ўсе святочкі» [6, с. 141–142] напамінае аб веснавым Навалецці і асабліва – характэрныя выразы «пераступ года» і «ўсе святочкі». Дадзеныя выпадкі тлумачацца **кантамінацыяй**. У першых прыкладах у сувязі са зменамі ў грамадстве каляндарных стыляў наглядаецца змешванне ў паэтычных тэкстах дзвюх падзей і ў апошняй песні – трох, фарміруючы каляндарна-фальклорныя стылі.

Актыўная **каляндарна-фальклорная стылізацыя**, якая адлюстравалася ў валачобных песнях, адбывалася ў перыяд станаўлення юліянскага календара на беларускіх землях, іх хрысціянізацыі, калі моцная язычніцкая традыцыя сутыкалася з не менш моцнай плыню хрысціянскай культуры. І ў выніку двухбаковага сінтэзу вясновыя дахрысціянскія традыцыі навалецця трансфармаваліся пад уплывам царкоўнай каляндарызацыі і зменлівых міжнародных тэндэнцый у святкаванні асноўнага дня адліку ў гадавым коле. Працэс **народнай хрананімізацыі** мае працяглы перыяд станаўлення (прыблізна да пачатку ХХ ст.), які залежыць ад рэгіянальных традыцый і працякае ў рэчышчы фалькларызацыі царкоўнага мясцаслова і хрысціянізацыі язычніцкай культуры.

Знешні ўплыў каляндарных прыярытэтаў на рэгіянальнае жыццё ў беларускіх землях прыносіў трансфармацыі ў каляндарна-фальклорныя стылі, якія фарміравалі святочна-абрадавыя комплексы (велікодны, калядны, купальскі і інш.), прыцягваючы песні і звычаі з іншакультурных фальклорна-этнаграфічных святкаванняў, замацоўваючы ў часе паэтычныя, абрадавыя, міфалагічныя складнікі.

Канцэпцыя адлюстравання каляндарных стыляў у беларускім фальклоры мае і дакументальнае пацвярджэнне. Так, пра выкарыстанне сакавіцкага і вераснёвага навалеццяў на тэрыторыі беларускіх зямель сведчаць летапісы, асобныя матэрыялы дзелавых рукапісаў. Звернемся да аўтарытэтнага расійскага знаўцы даўніны В. Ундольскага, які ў ХІХ ст. вызначыўся работай «Даследаванне аб значэнні вруцелета ў пасхаліі, спосабе звярцаць ім дадзеныя, і вырашэнне пасрэдаствам вруцелета таго, што год вераснёвы папярэднічае

6-ю месяцамі сакавіцкаму». Аналізуючы матэрыялы, у прыватнасці, Лаўрэнцеўскага летапісу (XIV ст.), у якім нямала з іх, што датычаць беларускіх зямель, аўтар прыходзіць да высновы, што да 1304 г. выкарыстоўвалася сакавіцкая даціроўка, затым – вераснёўская [15, с. 60–66].

У Актавай кнізе Драгічынскага Земскага Суда за 1552–1553 г. (ліст 293), што пісалася лацінскай мовай, знаходзім факты, якія прыводзіць у сваім «Археаграфічным календары» [16] начальнік Цэнтральнага архіва старажытных актавых кніг Віленскай, Гродзенскай, Мінскай і Ковенскай губерняў М. Гарбачэўскі: «Гэта адбывалася ў Драгічыне, у бліжэйшы панядзелак пасля актавы (8-га дня) Цела Хрыстова, у лета Гасподне 1553, у земскія драгічынскія тэрміны судавытворчасці». Па адпаведнай табліцы (№ 12) у рэдкім выданні вызначаецца не толькі, што ў названы дагрыгарыянскі перыяд выкарыстоўваўся сакавіцкі стыль, а і – «бліжэйшы панядзелак пасля актавы Цела Хрыстова быў 12-га чэрвеня» [16, с. 8], а таксама ўдакладняе: «У Расіі да 1343 года першым месяцам лічыўся сакавік» [16, с. 5–6].

Спасылаючыся на Лаўрэнцеўскі летапіс, што меўся ў віленскім архіве, М. Гарбачэўскі прыводзіць дакумент: «Въ лето 6609 преставися Всеславъ Полотскій князь, месяца Априля въ 14-й день, ... въ среду» і прыходзіць да высновы, што «летапісец прынімаў год вераснёвы і трымаўся старажытнай пасхаліі, складзенай александрыйскімі вучонымі» [16, с. 6]. Аўтар таксама называе і іншыя хранонімы, адкуль вядзецца фіксаванае лічэнне дзён, што выкарыстоўвалася на беларускіх землях.

Такім чынам, у беларускай вусна-паэтычнай творчасці, найперш, у асобных замовах, духоўных вершах валачобных і іншых каляндарных песнях, якія маюць стылевызначальныя рысы, у храналагічнай паслядоўнасці фіксуецца частка гадавога кола святаў з пачатковай дамінантнай асновай, што абазначае Навагоддзе / Навалецце. Асаблівай унікальнасцю вызначаюцца велікодныя песні, якія выконваліся групамі валачобнікаў, што славілі гаспадара-земляроба. Іх варыянты, што бытавалі ў паўночных і некаторых цэнтральных раёнах Беларусі, пачынаюць год / лета ў розных традыцыйных святах. Пераважная большасць з іх пацвярджаецца дакументальна (летапісамі, актавымі кнігамі і інш.) аб тым, што яны з'яўляліся ў пэўны гістарычны перыяд каляндарнымі стылямі. Фарміраванне вялікіх паэтычна-абрадавых комплексаў у культуры народа звязана з адзначэннем Навагоддзяў / Навалеццяў і ў валачобна-паэтычным календары адлюстраваны спробы нашых продкаў адшукання апты-

мальных сродкаў летазлічэння і, так званыя каляндарныя стылі, якія былі вядомы еўрапейскім і іншым народам у розныя перыяды.

ЛІТАРАТУРА

1. Соколов, А.Н. Теория стиля / А.Н. Соколов. – М.: Искусство, 1968. – 224 с.
2. Палукошка, В.І. Стыль і гэндэр: праблема суаднясення катэгорый у літаратуразнаўстве і фалькларыстыцы / В.І. Палукошка // Пытанні мастацтвазнаўства, этналогіі і фалькларыстыкі / навук. рэд. А.І. Лакотка; Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы НАН Беларусі. – Мінск: Права і эканоміка, 2010. – Вып. 8. – С. 536–541.
3. Климишин, И.А. Календарь и хронология / И.А. Климишин. – 3-е изд. – М.: Наука, 1990. – 477 с.
4. Лозка, А.Ю. Феномен каляндарных стыляў беларускага фальклору / А.Ю. Лозка // Праблемы ўсходнеславянскай этналінгвістыкі: матэрыялы Першай міжнар. навук. канф. Мінск, 25–26 крас., 2003 г. – Мінск: УП «Тэхнапрынт», 2003. – С. 146–152.
5. Лозка, А.Ю. Феномен Новага года ў беларускім фальклору: манаграфія / А.Ю. Лозка. – Мінск: БДПУ, 2004. – 165 с.
6. Валачобныя песні / уклад. Г.А. Барташэвіч, Л.М. Салавей. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 560 с.
7. Паэзія беларускага земляробчага календара / уклад. А.С. Ліса. – Мінск: Навука і тэхніка, 1992. – 613 с.
8. Земляробчы каляндар: Абрады і звычаі / уклад. А.І. Гурскі. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 405 с.
9. Обрядовая поэзия: Кн. I. Календарный фольклор / сост. Ю.Г. Круглов. – М.: Русская книга, 1997. – 576 с.
10. Замовы / скл. Г.А. Барташэвіч. – Мінск: Беларуская навука, 1992. – 595 с.
11. Толстая, С.М. Полесский народный календарь: Материалы к этнодиалектному словарю. Д–И. / С.М. Толстая // Славянское и балканское языкознание. – М.: Наука, 1986. – С. 98–131.
12. Купальскія і пятроўскія песні / уклад. А.С. Ліса, С.Т. Асташэвіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 631 с.
13. Традиційная мастацкая культура беларусаў: у 6 т. / В.І. Басько [і інш.]; ідэя і агул. рэдагаванне Т.Б. Варфаламеевай. – Мінск: Вышэйш. шк., 2010. – Т. 5. Цэнтральная Беларусь: у 2 кн. Кн. 1. – 847 с.
14. Беларускі фальклор у сучасных запісах: Традыцыйныя жанры: Мінская вобласць / уклад. В.Д. Ліцвінка; уклад. муз. часткі Г.Р. Кутырова. – Мінск: Універсітэцкае, 1995. – 477 с.
15. Ундольскі, В. Исследование о значении вруцелета в пасхалии, способе проверять им данные, и решение посредством вруцелета того, что год сентябрьский предшествует 6-ю месяцами мартовскому / В. Ундольский // Библиографические разыскания В. Ундольского. – М.: Тип. Августа Семена, 1846. – С. 43–70.

16. Горбачевский, Н.И. Археографический календарь на две тысячи лет (325 – 2324) по Юлианскому исчислению и на семсот сорок два года (1583–2324) по Григорианскому счислению / сост. Н. Горбачевским. – Вильня: Тип. А.С. Сыркина, 1869. – 110 с.

SUMMARY

The proof of the author's concept of reflection of calendar styles in the Belarusian folklore is given. After

the analysis of the individual works of Christmas, carols, Kupala poetry incantations and spiritual poems and the help of appropriate historical evidence the verbal markers, that identified the main holiday of the year / new year within a large period of time (the Christian period) were pointed out. The role of poetry in conservation and contamination of chronological evolution of calendar tradition in Belarus is shown.

Паступіў у рэдакцыю 25.02.2013 г.

Рэпазіторый БДПУ